

LIKA – STUDIJA SLUČAJA

Uvod

Koliko god zahtjev za prostorno uravnotežen razvitak sadržavao u sebi neracionalnost skupljega¹ i sporijeg napretka, on je, iako na duge staze, jedini racionalan izbor. Takav pristup razvitku uključuje i (re)oblikovanje naseljskih kolektivita i ponovno uspostavljanje cjelovitog odnosa čovjeka i prirodnih resursa te nov pristup nerazvijenosti i nerazvijenima.² Defavorizirani dosadašnjim tijekom društvenih i gospodarskih promjena, seoska naselja i periferni gradići gubili su elemente nužne za poželjan život u njima. Projektom obnove, periferija, a time i cijela zemlja, ima izvjesniju budućnost. Važni temelji na kojima počiva obnova ruralnih područja jesu poljoprivreda i stočarstvo, pa te gospodarske grane, a ujedno i agrarnu politiku, valja promatrati ne izdvojeno, zatvoreno unutar struke, već kao sastavnicu politike ruralnog razvitka i kao čimbenike odgovorne za cjelovit razvitak ruralnih područja.³

Dosadašnji razvitak, pojednostavljeno gledano, počivao je na konceptu prema kojemu je bilo najlakše i u svakom pogledu najefektnije, a činilo se i najjeftinije, ulagati u gradska središta, a u isto vrijeme seoska područja pustiti da propadaju. (Naravno, da neki gradići također propadaju i naravno da neke ruralne zone prosperiraju.) Ne uplećući na ovom mjestu premnoge razloge za što ujednačeniji prostorni raspored ljudi, dobara i aktivnosti, dovoljno je, čini nam se, spomenuti nekoliko neupitnih:

- a. Rastaču se udaljenija mala seoska društva postupno gubeći svoje društvene i gospodarske funkcije.
- b. Odlaskom ljudi i aktivnosti iz ruralnih područja propadaju ulaganja nebrojenih generacija što su izgrađivale i održavale ruralne aglomeracije i krajolike, osvajale poljoprivredno zemljište i iskorištavale ostale prirodne resurse, opremale infrastrukturu naselja i cijela područja.
- c. Marginalizacija ruralnih područja devalorizira prirodne resurse koji se prostiru na otprilike 85% državnog teritorija.
- d. Stanovništvo ruralnih područja ubrzano stari i izlazi iz aktivne faze i tako povećava troškove socijalne skrbi.

1 Analizirajući prostor unutar modela konkurentnosti, J.-F. Thisse postavlja tezu da je »prostor generator nesavršenosti u mehanizmima konkurencije«. Vidjeti autorov tekst *Espace et concurrence. Une cohabitation difficile?* u: Derycke, P.-H. (ur.): *Espace et dynamiques territoriales*. Pariz, Economica, 1992., str. 114.

2 Cifrić, I.: Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, br. 3-4/1996., str. 141-142.

3 Dobar primjer pozitivnog odnosa vlasti prema ruralnom području, uobičajen već dvadesetak godina u zemljama Zapadne Europe, vidjeti u vrlo sažetim tekstovima bavorskih autora objavljenim u *Sociologiji sela*, br. 3-4/1996.: Schuh, A.: Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni prostor, str. 181-184, i Magel, H.: Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji, str. 185-187.

- e. Marginalizacija ruralnih područja neposredno ugrožava proizvodnju hrane.
 - f. Kad je u pitanju hrvatski državni prostor (i u njegovu sklopu upravo lički dio), neuobičajeno oblikovan povijesnim udarima s istoka i jugoistoka, gotovo je sama po sebi razumljiva potreba što ravnomjernijeg rasporeda ljudi i rada na najizloženijim mjestima. Središnjim prostorima Like i susjednih krajeva valja pridodati mnoštvo uglavnom slabo naseljenih otoka. Uza sve to valja imati na umu golemu ukupnu duljinu granica.
 - g. Odlaskom ljudi otvaraju se mogućnosti neodgovarajuće i štetne uporabe prostora (na pr. nuklearni i ostali opasni otpad).
- Itđ.

U ruralnom svijetu, kakav je pretežito prostor Like, različito se kombiniraju obilježja modernog društva s tradicionalnim. Unutar modernog pojavljuju se retradicionalizirajući obrasci, vrijednosti, procesi (uvijek u sprezi s baštinom) nudeći često neka iskustva korisna u rješavanju problema. »Prirodna« modernizacija ruralnog društva zbiva se u napornom dijalogu tradicije i suvremenosti, male zajednice i velikog društva, sela i grada te poljoprivrede i industrije. U tom procesu netko ostane, a netko se odseli, nešto se razvije, nešto propadne. Rezultat svih tih procesa ovisi ponajviše o glavnim akterima. Selo je, za razliku od grada, socijalni prostor u kojemu češće ostaju (ili se vraćaju) slabiji. Promjena takva ponašanja jedan je od preduvjeta ruralne renesanse.

Tradicionalni način života i tradicionalni društveni sustav postupno se transformiraju ili nestaju pod utjecajem modernizacijskih procesa. Sporost promjena imanentno je obilježje seoskog svijeta. S jedne strane, uzrok leži u jednostavnijim strukturama seoskog svijeta u odnosu na gradski, pa se promjene – njihova količina i brzina – prilagođavaju mogućnostima prihvaćanja u seoskom društvu. S druge strane, zamjetan je otpor i oprez kojim selo prihvaća promjene jer, važno je naglasiti, one uvijek dolaze izvana i izazivaju stanovito nepovjerenje. Promjene u malom seoskom društvu u pravilu ne dolaze iz neposrednog društvenog iskustva, odnosa, vrijednosnog sustava.

Kad je u drugoj polovini 20. stoljeća počelo demogospodarsko propadanje na određenom području, onda se najčešće cijeli razvojni ciklus ruralnog kraja – od dekompozicijske do rekompozicijske faze, događao u relativno kratkom vremenu.

Vremenski obrazac je poznat:

- Najprije odlaze ljudi kao rezultat privlačne snage velikih investicija u masivnu industriju urbanih sredina, ali i zbog propadanja lokalne industrije (tamo gdje je postojala) i strukturalnih promjena u poljoprivredi (mehanizacija, umjetna gnojiva, pesticidi, nove metode u stočarstvu, povećanje prosječnih veličina posjeda što smanjuje potrebu za živom radnom snagom) i selenja poljoprivredne proizvodnje u najplodnija područja u kojima je moguće industrijalizirati i pojeftiniti proizvodnju.
- Propadanje ruralnoga, ali i urbanog prostora. Dugoročno gledano, naime, propadanje ruralnih krajeva povlači za sobom opći nerazvitak. Gradovi traju zahvaljujući i živoj dinamičnoj bližoj i daljoj okolini. Kao što se grad ne može trajno razvijati a da se ne razvija ruralna okolica, ni industrija se bez razvoja ostalih gospodarskih djelatnosti također ne može dugoročno stabilno razvijati.

- Uobičajeno je da se taj ciklus zaključi diverzifikacijom ruralnog gospodarstva što će vratiti ljude i aktivnosti i stvarati takvu socijalnu dinamiku koja će osigurati postojano napredovanje regije.

Revitalizacija perifernih dijelova hrvatskog područja pretpostavlja u teorij-skom i praktičnom (logističkom) smislu regionalan pristup. Temeljna pretpostavka i razlog regionalnom pristupu jest regionalno stanovništvo, dakle stanovništva što se definira i svojim teritorijalnim, zavičajnim obilježjem i što ostvaruje socijalne i gospodarske mogućnosti prostora. Kad stanovništva nema, država valja poduzeti posebne akcije kako bi ostvarila prije svega određene svoje (sve)državne interese. A mogu nastupiti i poduzetnički bezzavičajni investitori sa svojim specifičnim interesima.⁴

Na primjeru Like snažno se susreću svedržavni i regionalni razvojni interesi.⁵

Ideja regije nužna je da bi se prostornom, prirodnom (mikro)okviru namijenila uloga okupljanja svekološkog i svekulturnog naslijeđa na temelju kojega se oblikuje cjelovita fizionomija određenog područja i gradi zavičajna pripadnost stanovništva. Na tim temeljima stvara se dinamika nužna za prepoznavanje i artikulaciju razvojnih potreba i zahtjeva kao i (endogena) energija za njihovu realizaciju. Ta energija može biti i minimalna kad je u pitanju razvojno iznimno zapušten kraj. Ali, regionalno je mora biti. I onda kad nema kvalitetnoga lokalnog stanovništva *in situ*, poticaj i prihvata razvojnih ideja oslanja se na odseljene stanovnike ili na specifično zainteresirane »vanjske« razvojne skupine.

U osnovi regionalnog pristupa jest uspostaviti gospodarsko-razvojni model koji bi omogućio optimalni raspored ljudi i izvora u prostoru s ciljem da poboljša kakvoću života na cijelom području. Ono dakle što obilježava regionalni pristup jest da ne »zaboravlja« ruralna naselja i ostalo izvanurbano područje. Jedna je varijanta regionalnog pristupa razvitku Hrvatske u propalnoj Jugoslaviji začeta pošto je bilo evidentno da su nastale goleme razlike u razvitku prostornog tkiva zemlje. Stoga, što je regionalni razvitak bio koncipiran isključivo kao razvitak nerazvijenih općina utjecalo je na tip provedbe sama koncepta. Na državnoj razini skupljali su se (»solidarni«) novci koji su se potom, različitim kriterijima, često neprimjerenim, ulagali uglavnom u središta tzv. nedovoljno razvijenih općina (tada puno većih od današnjih). Posljedica je bila da se opet zapuštao najveći dio periferijskog prostora. Dakle, ponavljao se isti razvojni obrazac, samo na nižoj prostornoj razini. Ujedno, središnja mjesta nisu se osamostaljivala za autonomni razvitak. Nerazvijene (»velike«) općine bile su vreće bez dna; tako su se one i ponašale, a tako se ponašala i država, kao da je to nešto što se samo po sebi razumije. Takav tip regionalnog pristupa u osnovi obilježava trajna centralna redistribucija financijskih sredstava, bez ičije i ikakve odgovornosti za rezultate ulaganja vrlo visokih proračunskih svota. Zbog neprikladnosti ili nedovoljne promišljenosti razvojnog

4 O regiji u hrvatskom kontekstu vidjeti Rogić, I.: Hrvatska i njezine regije. *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., str. 25-35.

5 O problemima regionalizacije Hrvatske vidjeti primjerice tematski broj časopisa *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., osobito članke M. Ježića: Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi, str. 13-24; I. Rogića: Hrvatska i njezine regije, str. 25-35; A. Marinović-Uzelca: Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja, str. 69-85; I. Šimunovića: Regionalni koncept razvitka Hrvatske: Kritički osvrt i mišljenja, str. 37-54.

koncepta nije u mnogim područjima, unatoč ulaganjima, išlo nabolje. Tako se moglo dogoditi da je, primjerice, izgrađena relativno dobra cestovna mreža na području Like, ali je ona više pridonijela odlasku nego povratku stanovništva; ili, suzdržavajući se od decidiranih ocjena, recimo da nije potakla razvitak.⁶

U vrijeme intenzivnije industrijalizacije na području Hrvatske, a to je bilo pedesetih i šezdesetih godina, nije prepoznata potreba da se razvije sustavan model usmjeravanja ruralnih promjena. Seosko stanovništvo snalazilo se većinom samo, tražeći deagrarizacijske i deruralizacijske kanale najprije prema domaćoj udaljenoj gradskoj industriji, a potom prema zapadnoeuropskim gradovima i prema prekomorskim zemljama. Oni koji su ostali na selu tražili su različite načine samopomoći i preživljavanja i kombinirali različite djelatnosti temeljene na slabom obrazovanju i uglavnom poljoprivrednom iskustvu. Prirodno i mehanički smanjivala se »supstancija« ruralnoga. Modernizacija, kao globalna razvojna matrica, u ruralnom je prostoru tražila izvore za modernizacijsku logistiku. Takav položaj onemogućivao je seoskoj zajednici da u transformaciji slijedi svoju razvojnu logiku i ritam. Selo se urbaniziralo, industrijaliziralo, deagrariziralo, sekulariziralo, moderniziralo (ili, bolje reći nije, ali kad jest), onda prema kriterijima urbanog i globalizirajućega. Sraz ruralnih uvjeta i urbanih mjerila razvitka rezultirao je kontradiktornostima u društvenim mijenama hrvatskoga ruralnog svijeta. Ali to se i drugdje događalo. U Hrvatskoj se pak dogodilo da se štetnost takva tipa transformacije, prije svega zbog ideološko-političkih razloga, nije na vrijeme uočila, pa su stoga posljedice bile teže.

Primarna funkcija – proizvodnja hrane – zauzima sve manje seoskoga socijalnog i gospodarskog prostora. Međutim, fizički prostor još uvijek je pretežito poljoprivredni prostor.

Danas je preporučljivo da izbor modela razvitka za ruralna područja vodi računa prije svega o optimalnoj valorizaciji prostora, dakle ukupnog naslijeđa: prirodnog, gospodarskog, kulturnog, naseobinskog. Tako naslijeđe postaje bitan temelj za projekt seoske budućnosti. Istovremeno, modelu ruralnog razvoja immanentan je uvjet i zahtjev da ne proizvodi negativne ekološke i druge posljedice. U socijalnom smislu, najvažniji kriterij novog koncepta afirmacije ruralnoga jest socijalno održiv razvitak, dakle projekt koji bi oslabljenu seosku zajednicu ospobio da bude predvodnik i preuzme odgovornost za razvoj.

O Lici

Liku – zaleđe uskoga mediteranskog područja, može se promatrati kao *mediteransku regiju* ili barem kao *komplementarnu mediteransku regiju*.⁷ Radi se o prilično homogenom prostoru, pretežito gorskom, ali s manjkom autohtone autonomije

6 Analizirajući odnos između regionalne razvijenosti, odnosno nerazvijenosti, i prometne infrastrukture, J. Padjen zaključuje da je u prostorno slabo dostupnim regijama razvitak prometa nužna ali nedovoljna pretpostavka ukupnog razvitka. Jer razvitak je ipak rezultat međudjelovanja većeg broja faktora. Da bi dobra prometna povezanost bila istaknut razvojni čimbenik, nužno je prethodno »ispuniti najmanje dva uvjeta: promatrana regija mora imati odgovarajuće razvojne mogućnosti, i razvoj prometne infrastrukture, pa i svakog važnijeg infrastrukturnog projekta mora činiti dio ukupne razvojne politike«. (Padjen, J.: *Prometna politika*, Zagreb, Informator i Ekonomski institut, 1996., str. 183.

7 U reljefno-klimatskom smislu ona je kontinentalno-gorska regija.

što onemogućava veću izražajnost, »osobnost« Like, čineći je nedovoljno različitom od okolnog prostora.⁸ Lika upravno pripada Ličko-senjskoj županiji i zahvaća njezin prostor smješten između planinskih masiva Plješevice, Male Kapele i Velebita, koji zatvaraju nekoliko velikih visokoplaninskih polja, Ličko, Gacko i Kravsko. Prostor Like oduvijek je bio slabo naseljen (ipak, nikad kao danas), ali je u nacionalnoj svijesti imao istaknuto mjesto prepuno metaforičkih značenja.

Čak je i primorski dio Ličko-senjske županije slabo naseljen, što tu županiju izdvaja i po veličini (najveća) i po (najnižoj) gustoći naseljenosti.

S obzirom na razinu s koje se promatra područje Like, nameću se dva motrišta. Jedno, ono s lokalne razine, u Lici vidi više polova razvitka: ponajprije Gospić i Otočac. S tog stajališta, a s obzirom na relativno slabu gravitacijsku moć spomenutih urbanih središta i s obzirom na demografsko-naseljsku i reljefno-klimatsku ličku konfiguraciju, neophodno bi bilo podržati još jedan, južni pol razvitka. To bi mogao biti Gračac, sada izdvojen iz matične županije (pripojen Zadarskoj), ili pak Udbina, s iznimno dobrim, istaknutim (doslovce) i zdravim smještajem, a ipak gotovo na samoj južnoj magistrali.

Logika tradicionalne gravitacije govorila bi u prilog Udbini.⁹

Promatrajući ta tri središnja mjesta i njihovu ukupno malu gravitacijsko-razvojnu snagu, nameće se zaključak kako ih je nužno tretirati u sadašnjoj fazi, isključivo kao razvojne međurazine, koje bi artikulirale potrebe i preko kojih bi se transferirala neophodna stručna i svaka ostala državna pomoć. S obzirom na potrebu stanovništva za mnogim upravnim i institucionalnim funkcijama, prije svega prosvjetnim i prosvjetiteljskim, koje bi se financirale više iz državnog nego iz županijskog proračuna, te zapošljavala i privlačila obrazovaniju radnu snagu, ta bi gradska naselja u prvo vrijeme morala imati takav naglašeniji značaj, a tek potom, ili najpoželjnije istovremeno, gospodarski. Svakako, temeljni cilj bio bi što brže ih osposobiti za samostalan razvitak i potpurnu ulogu aktera razvitka ruralne okolice.

8 Jedna analiza temeljena na multivarijantnoj klasifikaciji (»velikih«) općina, rađena kako bi se uporabom dostupnih statističkih indikatora, sociogospodarskih i demografskih pokazatelja identificiralo nekoliko sintetičkih faktora i uz njihovu pomoć uočila relativno homogena područja Hrvatske, pokazala je da se u Lici mogu razlikovati dvije mikroregije: istočna i zapadna Lika. Istočna obuhvaća općine Korenicu, Donji Lapac i Gračac, a zapadna Gospić i Otočac. Analiza je pokazala da je ekonomski nešto razvijenije istočno područje Like, da je zapadno manje urbanizirano i da je ondje negativna bilanca u izgradnji stambenih jedinica. U jednom i drugom dijelu visoko je zastupljeno ekstenzivno stočarstvo, više u istočnom. U istočnoj Lici blago raste broj stanovnika u općinskim središtima, a u zapadnoj stagnira. (Rimac, I., Rihtar, S. i Oliveira Roca, M.: Multivarijantna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije Republike. *Društvena istraživanja*, br. 1/ 1992., str. 97.)

9 Udbina je postala političko središte turske vlasti (nakon turskog osvajanja 1527.). Sjeverno je to bio Perušić (na nižoj razini ingerencija). Od 1712. Lika je organizirana kao dio Vojne krajine, dakle s vojnom, a ne civilnom upravom. Kad je konačno 1881. Hrvatska uspjela prijediniti prostor Vojne krajine svome građanskom dijelu, u novoj županijskoj strukturi pojavljuje se Županija Lika – Kravsko sa sjedištem u Gospiću, koja obuhvaća kotareve: Gospić, Gračac, Korenica, Otočac, Perušić, Senj i Udbina i gradove Karlobag i Senj. Prostor Like neprestano je bio izložen administrativnim promjenama i rijetko je bio organiziran kao zasebna, prepoznatljiva sredina. Pojedini dijelovi Like pripajani su Senju, Rijeci, Karlovcu, Zadru, pa se još i danas osjeća manjak volje da se definiraju jedinstveni, zajednički interesi i da se Lika ponaša prema tim interesima. Tome pridonosi nastavak političko-administrativne prakse da se svako malo zadire u teritorijalni ustroj toga, po mnogočemu, jedinstvenog područja.

Drugo motrište, s kojeg se pogled na Liku upućuje s veće udaljenosti, u Lici zagovara jedan regionalni pol razvitka – Gospić.¹⁰ Adekvatno takvu položaju, a podupirući takav pristup i zbog geopolitičkih razloga, Gospić mora razvijati i odgovarajuće funkcije koje će ga ojačati. Država sa svoje strane može razvijati njegove upravne funkcije, potom kulturne, školske, prometne i sl., dakle sve one na čiji razvitak neposredno može utjecati. Prema autorima Koncepta prostornog plana Županije Ličko-senjske, Gospić mora ojačati do stupnja regionalnog središta, jer će jedino tako osnažen moći povoljno djelovati na obnovu i dinamičnost naseljenosti. Takav položaj Gospića u sustavu mreže naselja pretpostavlja gradnju tzv. ličkoga cestovnog ipsilona, što će smanjiti sadašnju prometnu izolaciju grada.

U okviru drugoga spomenutog gledišta, uspješno otvaranje Like prema ostalim hrvatskim krajevima pretpostavlja izgrađivanje i predstavljanje ličkoga socijalno-gospodarsko-kulturnog identiteta. Njezinu (pozitivnu) prepoznatljivost na razini stanja i razvojnih mogućnosti valja samo jednostavno uočiti.

Interdisciplinarni timovi koji istražuju mogućnosti razvitka uključuju i sociologe koji proučavaju lokalnu zajednicu, istražuju osobito principe njezina funkcioniranja, načine organizacije, odnose među pojedinim članovima zajednice, među obiteljima i među pojedincima. Sociolozi istražuju društvenu dinamiku proučavajući različite odnose među društvenim skupinama (bez obzira na to na čemu se temelje: spolu, dobi, pripadnosti određenoj klasi, vjeroispovijesti i sl.). Njihov je prinos projektiranju razvoja višeznačan: nastoje odgovoriti na pitanje koliki broj stanovnika je nužan da bi se »dogodio« razvitak, u kojem smjeru bi trebalo planirati razvitak, koji je mogući konačan rezultat i isplati li se ulagati u neki ruralni kraj, koje su sve kvalitete lokalnog stanovništva, mogu li se one poboljšati. Sociolozi također znaju da su dobri rezultati mogući tek kada se domaće stanovništvo od početka uključi u projekt.

Populacijsko pražnjenje i gospodarski nazadak usko su vezani. U pravilu, kad su opće prilike »normalne«, stanovništvo raste. Proces depopulacije ruralnih područja delikatniji je problem jer male naseljske zajednice vrlo lako i relativno brzo mogu nestati ako se na vrijeme ne uoče depopulacijske tendencije i ne djeluje primjereno. Selektivnost emigracijskih procesa, jer u njima sudjeluju pretežito obrazovaniji, poduzetniji, aktivniji, mlađi stanovnici, smanjuje demografski potencijal ruralnog stanovništva i onda kad sam proces nije iznimno masovan.

Na nesreću, emigracija je iz Like bila i masovna i selektivna. U nepunih stotinu godina njezino stanovništvo više se nego prepolovilo (tablica 1) i ujedno je ostarjelo (tablica 2).

10 A. Marinović-Uzelac: Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja. *Društvena istraživanja*, br. 1/1992., str. 84.

Tablica 1
Broj stanovnika Like prema popisima 1900.–1991.

Područje	Broj stanovnika prema popisima						
	1900.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Gospičko područje	33.082	39.323	37.947	38.066	35.813	30.071	28.010
Perušičko područje	21.638	17.182	15.813	14.039	12.012	8.675	7.651
Otočki kraj	27.177	22.899	21.096	19.231	18.310	16.715	16.113
Brinjski kraj	17.747	13.117	11.961	9.726	8.519	6.564	6.035
Vrhovinski kraj	6.616	4.890	4.832	4.523	3.750	3.223	2.844
Korenički kraj	14.820	7.734	7.508	6.876	5.735	4.984	4.720
Plitvički kraj	7.410	3.895	3.944	3.988	3.766	3.389	3.184
Udbinski kraj	14.782	6.510	6.592	6.402	5.136	3.888	3.489
Gračački kraj	13.621	8.644	8.755	8.997	7.916	7.116	6.786
Lovinački kraj	8.122	5.524	5.223	4.586	3.852	2.801	2.173
Zrmanjsko-popinski kraj	5.717	4.689	4.636	4.003	3.051	1.946	1.475
Ličko Pounje	18.747	11.751	11.573	10.727	9.609	8.447	8.054
Ukupno	189.479	128.976	124.067	117.124	105.457	89.144	82.883

Izvor: D. Pejnović: *Regionalna struktura Like* (disertacija). Zagreb, PMF, Geografski odsjek, 1994.

Tablica 2
Sastav stanovništva po spolu i dobi u regijama Like 1991.

Područje	Spolni sastav		Dobni sastav stanovništva		
	muškarci	žene	mlado (<19)	zrelo (20–59)	staro (>60)
Gospičko područje	49,2	50,8	22,5	55,1	22,4
Perušičko područje	50,5	49,5	20,3	51,2	28,5
Otočki kraj	49,6	50,4	23,8	56,1	20,1
Brinjski kraj	50,4	49,6	22,1	54,1	23,8
Vrhovinski kraj	49,6	50,4	19,9	53,5	26,6
Korenički kraj	47,9	52,1	21,7	51,4	26,9
Plitvički kraj	50,6	49,4	25,4	56,1	18,5
Udbinski kraj	49,6	50,4	20,2	51,6	28,2
Gračački kraj	48,4	51,6	24,4	54,9	20,7
Lovinački kraj	49,3	50,7	17,5	48,1	34,4
Zrmanjsko-popinski kraj	48,6	51,4	13,0	49,5	37,5
Ličko Pounje	49,2	50,8	23,1	55,8	21,1
Ukupno	49,4	50,6	22,3	54,3	23,4

Izvor: D. Pejnović: *Regionalna struktura Like* (disertacija). Zagreb, PMF, Geografski odsjek, 1994.

Prema analizi dugoročnih podataka o broju stanovnika, odnosno o njegovu padu, I. Nejašmić izračunao je da je na najvjerojatnijem putu izumiranja, od ukupno približno 255 ličkih naselja (podaci ne »pokrivaju« uvijek isto područje zbog čestih promjena administrativno-upravnih granica), njih 57 ili više od 20%. Najveći broj tih naselja jesu sela, rijetko mješovita naselja, a gradova nema među njima.¹¹ Kriteriji za spomenutu procjenu bili su: veličina naselja 1981. (sitno – do 199 stanovnika ili malo naselje 200 – 499), kretanje broja stanovnika 1953.–1981. (smanjenje 40% i više), kretanje broja stanovnika 1971.–1981. (smanjenje 15% i više), udio mladog stanovništva u ukupnom stanovništvu (20% i manje).¹²

Za razmisliti je treba li zaustavljati propadanje tih umirućih naselja, ili je dugoročno i razvojno gledano racionalnije preseliti preostalo stanovništvo u prikladnije uvjete, a korištenje prostora osmisliti na neki drugi način.¹³

Tablica 3
Promjena broja stanovnika po regijama Like 1981.–1991.

Područje	Površina u km ²	Promjena broja stanovnika 1981.–1991.		
		Ukupno u %	Prirodno kretanje u %	Selidbeni saldo u %
Gospičko područje	822,60	-4,8	-2,7	-2,8
Perušičko područje	569,91	-11,8	-7,4	-4,4
Otočki kraj	513,63	-3,6	-2,4	-1,2
Brinjski kraj	379,41	-8,1	-5,1	-2,9
Vrhovinski kraj	223,96	-11,8	-6,9	-4,8
Korenički kraj	458,66	-5,3	-4,4	-0,9
Plitvički kraj	220,20	-6,0	-0,9	-5,3
Udbinski kraj	472,27	-10,3	-4,6	-5,6
Gračački kraj	516,44	-4,6	0,7	-5,4
Lovinački kraj	271,01	-22,4	-10,7	-11,7
Zrmanjsko-popinski kraj	229,12	-24,2	-10,8	-13,4
Ličko Pounje	605,91	-4,7	-2,7	-1,9
Ukupno	5.283,38	-7,0	-3,7	-3,3

Izvor: D. Pejnović: *Regionalna struktura Like* (disertacija). Zagreb, PMF, Geografski odsjek, 1994.

Ličke prilike karakterizira, s jedne strane, iznimno slab demografski potencijal i, s druge, donekle nepovoljni objektivni uvjeti razvitka, kojima tek predstoji

11 Nejašmić, I.: *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni; stanje, izgledi*. Zagreb, Globus i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1991., str. 330 i dalje, i str. 246. Iscrpana analiza depopulacijskih procesa omogućila je I. Nejašmiću da argumentirano najavi »ubrzanje demografskih lomova« (Isto, str. 245).

12 Na cijelom prostoru Hrvatske ima oko 1.000 naselja što su na putu izumiranja. U tom neslavnom podatku prednjače Gorska Hrvatska i Sjevernohrvatsko primorje, pa će u tom ionako rijetko naseljenom području doći do još većeg naseljskog »razrjeđivanja« (Isto, str. 247-251).

13 U nekim se dijelovima Like planira selidba nekoliko udaljenih malih ruralnih naselja.

realna revalorizacija u okviru dobro promišljenog koncepta cjelovitog razvitka.¹⁴ U takvim prilikama, pretpostavke o povratku oslanjaju se više na subjektivnom doživljaju obveze nekog odseljenog da se vrati i svojim stručnim ili financijskim mogućnostima pomogne rodnom kraju, pa zasad glavni stup oživljavanja i napretka ostaju ipak starosjedoci. Njihova je odgovornost za vlastiti razvitak najveća. Na odseljene stanovnike svakako treba računati i, koliko je moguće, uključiti ih u planiranje razvoja. Jer oni često posjeduju energiju koja manjka ruralnoj zajednici. Brojna istraživanja¹⁵ potvrđuju da je prinos odseljenih istaknutiji u pomoći obiteljima nego selu. Prikladnim projektima možda bi se ta slika mogla izmijeniti. I, konačno, država kao oslonac razvitka najmoćniji je akter u njegovu poticanju. Njoj su na raspolaganju različiti instrumenti, mjere koje mogu primjereno usmjeravati razvitak ruralnog područja.

Osim toga, uravnoteženi razvitak zemlje podrazumijeva promjene intenziteta i smjera temeljnih modernizacijskih procesa. Jedan od uvjeta prosperiteta ruralnih područja jest usporavanje i zaustavljanje procesa urbane koncentracije, zaokret prema urbanoj dekoncentraciji, odnosno ruralnom povratku i potpora obnovi ruralnog svijeta. Unutarnje migracije valja preusmjeravati prema ruralnim zonama.¹⁶

Socijalistički razvojni koncept vodio je u krizu. Temeljen na (paleo)industrijskoj paradigmi i oslonjen na glomazne sustave, bio je uostalom posve neprikladan demografskim, socijalnim i gospodarskim prilikama u seoskoj sredini, naročito s gledišta prostorne ravnomyernosti. Ovaj se koncept teško prilagođava specifičnim prilikama pojedinog ruralnog kraja. Stoga i nije uspio (očito mu to i nije bio cilj) potpomoći ravnomyernost u razvoju ukupnog hrvatskog teritorija. Pretežito u gradovima gradile su se tvornice, a pretežito iz sela doseljavali su se radnici. Dakle, zakašnjela industrijalizacija zastarjelog tipa, bez koncepta demografske i gospodarske stabilizacije ruralnih područja, donijela je opće slabljenje hrvatskih ruralnih regija. U sve više regija počinje manjkati poljoprivredno stanovništvo, sve više ih napušta i selo i poljoprivredu.¹⁷ Dotad najvažniji strukturni segment stanovništva i temelj ruralnosti postaje sve slabiji razvojni oslonac.

Lika je, prema odnosu ruralnoga i gradskog stanovništva, ruralna regija sa 61% stanovnika koji žive na selu (1991.). U tadašnjoj Ličko-senjskoj županiji bila su 163 sela i 7 gradova. Udio poljoprivrednoga u ruralnom stanovništvu u Lici relativno je nizak – 18,2% i kretao se oko hrvatskog prosjeka (18,8%). Znatniji

14 Pojedina periferijska područja traže i nalaze u svojim »objektivnim nedostacima« uporišta za razvitak. Ne treba zaboraviti da je ponekad upravo nerazvijenost dobra podloga za razvitak, jer su izbjegnute mnoge negativne posljedice razvitka.

15 Radni emigranti velika su potpora svojim obiteljima u domovini, iako u općem razvojnom smislu ne moraju imati veću ulogu. Neka istraživanja međunarodne migracije pokazala su, naime, da se novac koji šalju emigranti koristi prije svega za gradnju kuća i druge vrste potrošnje, a manje za poslovne investicije. Stoga je važno da država različitim mjerama taj novac usmjeri prema ruralnom razvitku. (Reichert, C.: Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1/1993., str. 42-60.)

16 Courgeau ističe ulogu unutarnjih migracija u renesansi seoskih općina. On je, analizirajući migracije, ustanovio da je međunarodna migracija usmjerena pretežito prema urbanim zonama, a unutarnja prema domaćim ruralnim područjima. (Courgeau, D.: *Déconcentration urbaine et...*, op. cit., str. 92-96.)

17 Vidjeti opširnije u: Lajić, I. i Šterc, S.: Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971-1981. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 107-108/1990., str. 25.

udio poljoprivrednog u ruralnom stanovništvu imaju, primjerice, Zagrebačka županija, Sisačko-moslavačka, Varaždinska, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska. Ipak, Lika je prema obalnim i zaobalnim dijelovima zemlje, posljednja »jača« poljoprivredna regija. Utoliko njezin poljoprivredni resurs dodatno dobiva na važnosti, a ulaganje u njega postaje više nego opravdano. I inače ličko je područje po broju poljoprivrednog stanovništva među »bogatijima« (25% 1981.). U njegovu susjedstvu »čisto« poljoprivredno stanovništvo ponegdje je gotovo iščezlo. Na kvarnersko-podvelebitskom primorju ga je 1981. bilo 1,8%, u Gorskom kotaru 4,6%, na dalmatinskoj obali i otocima 5%. Danas ga dakako ima još manje.

Kad je riječ o aktivnoj populaciji, onda u Ličko-senjskoj županiji blizu trećine ukupne seoske djelatne populacije čine poljoprivrednici. To je nešto veći udio od prosjeka ruralne Hrvatske (27,7%). Podatak valja promotriti i s drugog gledišta, pa se može kazati da je ličko selo sve manje agrarno i da u njegovoj strukturi djelatnih znatno prevladavaju nepoljoprivrednici.

Ličko obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo prosječno ima 7,6 ha poljoprivredne površine, odnosno 5,5 ha obradive. Znatno je veće nego u ostalim područjima zahvaljujući prije svega planinsko-brdskim prostranstvima i prosječno lošijoj kvaliteti zemlje, zbog čega je kriterij posjedovanja zemlje (u bivšoj Jugoslaviji) dopuštao posjede i do 70 ha.

Poljoprivredno stanovništvo znatno je starije od nepoljoprivrednoga, pa navedeni podaci o Lici upućuju na to da je njezino ukupno i ruralno stanovništvo starije od drugih, manje ruralno-agrarnih regija. Ostarjelost te populacije utječe i na poremećaje u spolnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva. U Lici je 42% muškaraca u ukupnoj, odnosno 46% u aktivnoj poljoprivrednoj populaciji.

Među aktivnim ličkim poljoprivrednicima starim između 15 i 59 godina bilo ih je 1981. više od 80% sa nezavršenom osnovnom školom (i bez škole), a s obrazovanjem višim od osnovnoškolskog tek 2,7%. U odnosu na aktivne nepoljoprivrednike u području razlika je iznimno velika. Njih je u istoj dobi čak 53,2% sa srednjom, višom ili visokom školom.

Od ukupno 28 industrijskih ili rudarskih poduzeća u Ličko-senjskoj županiji (1991.) 5 ih je bilo smješteno u seoskim općinama. U tim seoskim poduzećima bila su zaposlena svega 272 radnika, što je u odnosu na 3.260 u cijeloj županiji vrlo mali postotak. Zato i jest relativno visok udio poljoprivrednoga u ukupnom seoskom aktivnom stanovništvu. Prosječno je zaposleno u seoskom poduzeću 55 radnika, a u gradskom 130.

Podaci o gospodarstvu i zaposlenima što su ih županijske službe prikupile potkraj 1995. znatno se razlikuju. Valja razumjeti da se u tom kratkom međuvremenu jako puno toga promijenilo. Tada je u Županiji poslovalo 412 poduzetnika od kojih su tek trećina bili srednji, a svi ostali mali. Među njima se samo desetak posto bavilo industrijom ili rudarstvom (kamenarstvom), a ostali su pretežito bili trgovci na malo ili veliko i ugostitelji.

Stanje resursa koji stoje na raspolaganju za moguću revitalizaciju

Područje istraživanja omeđeno je, s jedne strane, planinskim masivom Velebita i Kapele, s druge Plitvičkim jezerima i prostranim visinskim poljima. Geografska istraživanja pokazuju da je Lika bogata šumama i šumskim zemljištem, da raspolaže velikim poljoprivrednim površinama, koje su manjim dijelom obradive, a još manjim dijelom i obrađene. Ličko područje relativno je bogato vodama koje predstavljaju elektroenergetsko bogatstvo, ali i velik rezervoar kvalitetne pitke vode. Kad govorimo o vodama, neprestano se moramo vraćati na Plitvička jezera, koja su upravo zbog geomorfološko-vodnih obilježja iznimno lijep prirodni fenomen i prvi hrvatski nacionalni park. Spomenimo da je Velebit¹⁸ proglašen međunarodnim rezervatom biosfere i parkom prirode. Nepregledni lički pašnjaci upravo prizivaju razvitak stočarstva. Sve prirodne, endogene razvojne resurse (spomenute i nespomenute), bogate i nedovoljno iskorištene, a neprimjereno valorizirane dosadašnjim razvojnim projektima, svi naši sugovornici ističu u prvi plan. Ličkoj poljoprivredi velika bi potpora bila zakonski zaštititi domaće poljoprivredne proizvode što se mogu proizvesti u dovoljnim količinama i s prihvatljivim cijenama.

Višegodišnje (točnije je reći višedesetljetno) nazadovanje ličkog prostora transparentno je u podacima o kretanju stanovništva, jer je gotovo pravilo da gospodarski prosperitet ide usporedo s demografskim rastom ili barem stabilnošću i nevelikim oscilacijama. Zaposlenost posljednjih godina snažno opada, gospodarske aktivnosti slabe, nema poticaja razvitku ni iznutra ni izvana. Sve snage bile su angažirane u obrani zemlje. Ipak, prošlo je već nekoliko godina od završetka rata, a posljedice se sporo saniraju, neprikladno se rješavaju problemi, a politika u najužem smislu, više nego je potrebno i dobro, utječe na ukupni život Like. Politički motivirane odluke ne vode osobito računa o posljedicama tih odluka na razvojne tokove. Regionalna razina odlučivanja ima preslabe ingerencije. Kad se to spoji s iznimno razorenom i raseljenom Likom, posljedice svakog pogrešnog koraka pojačavaju se do nesagledivih razmjera.

Tijekom Domovinskog rata gospodarski objekti Like bili su razoreni, okupirani, devastirani. Mnogi od njih uopće nemaju pretpostavki da se uključe u nova gospodarska pravila ponašanja, pa je i njihova obnova u starom obliku upitna. Za mnoge je održavanje u proizvodnom smislu sve do raspada socijalističkog sustava bilo često bogato dotirano budžetskim novcima. Ipak, ne zagovarajući ponavljanje starih grešaka, valja pronaći dovoljno ekonomski opravdane načine koji su i perspektivno »samoodrživi« da pomognu u obnovi i restrukturaciji ličkog gospodarstva i njegovu postupnom ozdravljenju i osamostaljenju. Današnje je stanje takvo da se nikako ne može reći da je ličko gospodarstvo (gledano ukupno) čimbenik razvitka, što bi svako »normalno« gospodarstvo moralo biti. To je uistinu teška dijagnoza, koju bi, budući da je potpisuje sociolog s terenskim uvidom i nakon razgovora s lokalnim čelnim ljudima, ipak valjalo potvrditi i nekim drugim stručnim gledištima.

18 Cijela planina je 1981. proglašena parkom prirode (oko 2.000 km²).

Često spominjanje neprikladne ili loše infrastrukture odnosi se na gotovo sve sastavnice tog sklopa. Poboljšanje, ili obnova infrastrukture tamo gdje je razorena, pretpostavka je napretku. Uistinu ne treba dokazivati da bez kvalitetne struje, vodovoda, kanalizacije, cesta, javnog prijevoza, škola, zdravstvenih i ostalih javnih službi i državne uprave uopće nije moguće razmišljati o doseljavanju stanovništva, o ostanku stanovništva i o razvitku bilo koje gospodarske grane. Bez temeljne infrastrukture svi projekti, bilo industrijski, obrtnički, poljoprivredni, turističko-ugostiteljski, neostvarljivi su.

Mnoga istraživanja i analize ruralnih razvojnih projekata u svijetu pokazala su da je razvitak bio najuspješniji tamo gdje je od samog početka bilo uključeno lokalno stanovništvo, koje je dugoročno znalo što može očekivati od projekta te koja i kolika je njegova uloga u tome. Prilike novih doseljenika u Lici takve su da se oni na svakom novom koraku i životnom problemu sreću s neizvjesnošću. Među njima najviše je slabo obrazovanih, sa skromnim radnim iskustvima i siromašnih, a pretpostaviti je i da takvi nisu osobito poduzetni. Takvo »plutajuće« stanovništvo nije osobiti oslonac razvojnim projektima.

Kulturna baština postaje razvojni resurs kad se na pravi način ocijeni, predstavi i uključi u najčešće obuhvatniju turističku ponudu. Ni lička povijest ni ličke objektivne razvojne mogućnosti nisu omogućile nastanak i opstanak bogatijega kulturnog naslijeđa. Utoliko je važnije da sve što postoji i što se još može sačuvati ili rekonstruirati dobije posebno mjesto u projektu revitalizacije Like. Kulturna baština neizostavna je sastavnica identiteta, čak ne toliko njeno bogatstvo i objektivna procjena vrijednosti, koliko osviještenost njezine važnosti u svakog domaćeg stanovnika.

Obično se pod kulturnom baštinom podrazumijevaju prije svega umjetnički ili povijesno važni materijalni objekti ili proizvodi narodnoga tradicionalnog stvaralaštva. Prečesto se zaboravlja da selo ima snažno kolektivno pamćenje koje rađa i održava tradiciju, koja predstavlja duhovno kulturno naslijeđe. Golemi gorsko-planinski i šumski prostor Like s elementima mističnosti i posebnim mjestom u nacionalnoj duhovnoj tradiciji neiscrpno je napajalište ličkoga i hrvatskog identiteta.

Kreativnost sela izražava se načinom na koji ono kombinira različite funkcije, predodžbe, odnose, što se sve odražava u dijalektu, kući, nošnji, prehrani, načinu rada, rodbinskim odnosima, običajima, svetkovinama, oblicima druženja.¹⁹ Istraživanje, valorizacija i oživljavanje tih sastavnica ličke ruralnosti obogatilo bi temelje i izvjesnost razvojnih projekata jer se u njima mogu prepoznati razvojni izvori. Prepoznatljivost Like upravo preko spomenutih specifičnih obilježja trebala bi predstavljati snažno vezivno tkivo između domaćeg i odseljenog stanovništva te eventualno poticati doseljavanje.

Resursima je moguće privremeno priključiti i Zakon o posebnoj državnoj skrbi koji se u jednom dijelu odnosi i na Liku i koji bi svojim poticajnim mjerama mogao donekle olakšati i ubrzati rješavanje nekih temeljnih razvojnih problema.

19 Rambaud, P.: *Sociologie du village*, u: Desroche, H. i Rambaud, P.: *Village en développement. Contribution à une sociologie villageoise*. Pariz, Mouton & Cie, 1971., str. 13-33.

Zakon o područjima posebne državne skrbi donesen je kako bi se ratom zapuštena i devastirana područja brže i adekvatnije obnovila i naselila, a isto tako da se korigiraju ponegdje drastične posljedice neravnomjernog prostornog razvitka zemlje koje su se osobito pogoršale posljednjih desetljeća.

Zakon razlikuje dvije skupine područja kojima je potrebna pomoć.

Prvoj skupini pripadaju područja općina koje su bile okupirane do 1995., a nalaze se uz državnu granicu. Dodatni kriterij jest da je općinsko središte udaljeno do 15 km (zračna udaljenost) od granice i da nema više od 5000 stanovnika prema popisu 1991.²⁰

Drugu skupinu čine gradovi, općine i naselja koja su također bila okupirana do 1995. a ne ispunjavaju specifične kriterije za prvu skupinu.²¹

Iz Zakona proizlazi da nisu sve općine i gradovi okupirani do 1995. ušli u »zonu« posebne skrbi.

Zakon predviđa poticajne mjere za naseljavanje (kuće i zemlja daju se na korištenje, a nakon 10 godina neprekidnog boravka postaju vlasništvo doseljenih), povlastice pri oporezivanju dobiti, dohotka, prometa nekretnina, nasljedstva i darovanja, carinske povlastice, više plaće u državnim tijelima i javnim službama, itd.

Nedorečenost i neprikladna pravna utemeljenost Zakona ne pruža sigurnost doseljenicima da će se uistinu ispuniti njihova prava koja iz Zakona proizlaze.

Stanje postojećih i potencijalnih aktera revitaliziranja Like

Nekoliko je prepoznatih aktera revitalizacije. U prvom redu to je domicilno stanovništvo. Potom, nesporno, gospodarski subjekti, pa općinska ili gradska uprava. Naravno, time nije iscrpljen njihov popis.

1. Stanovništvo. Cijelim tekstom o Lici nužno se provlači problem nedovoljnog broja i nekvalitetne strukture domaćeg stanovništva. Tijekom rata mnogi su odselili, privremeno ili trajno. Razlozi su vjerojatno vrlo različiti i teško se na ovom mjestu upuštati u njihovu bližu eksplikaciju. Svakako, ostaje da se konstatira:

- a. nastavili su se i nadalje dugotrajni negativni demografski trendovi;
- b. iz mnogih ratom ugroženih predjela masovno su se iseljavali stanovnici (najprije su protjerani Hrvati, a za vrijeme i nakon akcije »Oluja« pobjegli su mnogi Srbi);
- c. povratak protjeranih i pobjeglih sporo teče; razlozi su višeznačni; zamjećuje se da se više vraćaju stariji stanovnici, a da su se mlađi u međuvremenu snašli i da će se vratiti tek kad im se osiguraju kvalitetniji životni i radni uvjeti;

20 U prvu skupinu ulaze dvije ličke općine: Donji Lapac i Korenica (odnosno Plitvička jezera).

21 U drugoj su skupini ove ličke općine i gradovi: Gračac (prema novoj prostorno-administrativnoj shemi, nalazi se u Zadarskoj županiji), Lovinac, Udbina i Vrhovine. Također i sljedeća naselja u gradovima i općinama:
a. u Gradu Gospiću: Barlete, Brzig, Divoselo, Drenovac, Radučki, Kruškovac, Kukljić, Lički Čitluk, Lički Osik, Medak, Mogorić, Ostrvica, Pavlovac Vrebački, Počitelj, Raduč, Široka Kula, Vrebac, Zavode,
b. u općini Otočac: Dabar, Doljani, Glavace, Podum, Škare.

- d. doseljavanje »novih« stanovnika zbog neorganiziranosti i manjka kriterija nije pridonijelo promjeni demografske slike Like. Naprotiv, prema uvidu lokalnih čelnika, uglavnom se doselilo stanovništvo skromnih radnih, stručnih, socijalnih i ekonomskih obilježja. Pozitivno je u svemu tome što su to mlađi ljudi, s većim brojem djece. Ta bi djeca mogla, pod određenim uvjetima, postati značajan revitalizacijski čimbenik depopuliranoga ličkog kraja. Podataka o doseljenom stanovništvu nema.²² Zna se da su mnogi od njih socijalni slučajevi i da za njih skrbe različite karitativne i humanitarne ustanove, da za mnoge nema posla, da neki ne žele prihvatiti jedino moguće radne ponude (poslove u šumi, na pilani);
- e. brojno stanje ukupne populacije u Lici dnevno se mijenja;
- f. lička su ruralna naselja premala, pa ih i manji pad broja stanovnika dramatično destabilizira.²³

2. Gospodarski subjekti. Transformacija gospodarske strukture na ličkom području, započeta promjenom državnog sustava, a potom temeljitom fizičkom destrukcijom tijekom srpske agresije, danas se uobličava u opći projekt optimalnoga gospodarskog razvika koji se oslanja na male i srednje gospodarske subjekte. Županija je donijela »Program poticanja razvoja malog i srednjeg gospodarstva Ličko-senjske županije« kako bi se posustalo gospodarstvo dugoročnim mjerama i aktivnostima osposobilo za samostalan razvitak i tako preuzelo ulogu stvarnoga razvojnog aktera.

Dugotrajne negativne tendencije u gospodarstvu, uz ostale nepovoljnosti – na regionalnoj i nacionalnoj razini, Ličko-senjska županija shvatila je vrlo ozbiljno i odgovorno i sama se obvezala da dio organizacijskoga i financijskog tereta restrukturacije gospodarstva preuzme sama. Tako je predvidjela sljedeće mjere i aktivnosti: a. osnivanje Županijske razvojne agencije, b. utemeljenje razvojnog fonda Ličko-senjske županije i c. financijsku potporu provođenju Programa poticanja razvoja gospodarstva jedinica lokalne samouprave.

Županijska razvojna agencija bila bi infrastrukturni temelj i logistička podrška poduzetnicima. Prethodno treba osigurati trajno osposobljavanje stručnjaka koji će se baviti razvitkom i koji će stvarati potpurnu mrežu na razini lokalne samouprave. Njezini najvažniji zadaci bit će: pomoć u osnivanju i razvoju malih poduzetnika (iniciranje projekata, pružanje savjeta vezanih za pripremanje projekata), unapređenje okoline u kojoj posluju mala poduzeća, pronalaženje financijskih sredstava za razvojne programe i poduzetničke projekte, uspostavljanje veza na regionalnoj, državnj i međunarodnoj razini, promocija lokalne industrije i obrtništva itd. itd. U početku bi Agenciju financirali osnivači, a nakon dvije do pet godina, pretpostavlja se da bi mogla opstati (neprofitno) od naplate svojih usluga.

22 Moguće su tek površne procjene.

23 Veličina naselja konstitutivan je element mijena seoskih naselja, osobito onih izvan zone utjecaja grada. Kayser smatra veličinu naselja važnom za proces suvremene transformacije jer misli da proces promjene može zahvatiti svako pa i najmanje mjesto, ali da se u većima promjene *uvijek* događaju. (Predlaže donju granicu od 800 stanovnika.) Dakle, za neizbježnu promjenu, nužna je »kritična masa« stanovništva zbog koje će nastati uslužne djelatnosti, koja će stvoriti nove privredne aktivnosti, nove mogućnosti, koja će biti dovoljna za razvojno poticajnu endogenu dinamiku te za veze s urbanim životom i usitnjenom socijalnom okolicom (mala sela, zaseoci, usamljene farme itd.).

Razvojni fond u jednom dijelu osiguravao bi financijska sredstva (inicijalna bi se osigurala iz proračuna) novim i već postojećim poduzetnicima, skraćivao i pojednostavljao složene i dugotrajne administrativne poslove oko dobivanja kredita, savjetovao pri pripremi dokumentacije vezane uz zahtjeve za financijskom podrškom.

Razvojnim fondom usmjeravala bi se potpora točno određenim djelatnostima i tako utjecalo na preobrazbu ličkog gospodarstva. Prednost je predviđena za sljedeće djelatnosti: proizvodna ili prerađivačka trgovačka društva i obrti, poljoprivreda, građevinarstvo, rudarstvo, turizam i osobne uslužne djelatnosti. Dakle, radi se o djelatnostima koje se oslanjaju prvenstveno na endogene razvojne resurse, čime se osigurava određena gospodarska nezavisnost i stabilnost.

Financijska potpora provođenju Programa poticanja razvoja gospodarstva jedinica lokalne samouprave. Ličke općine i gradovi nisu imali takva programa poticanja svojega gospodarstva. Ponegdje nije bilo kadrova, ponegdje nije bilo novca, negdje nije bilo stanovnika. Iz proračunskih županijskih sredstava financirat će se izrada programa i njegova realizacija.

3. Općinska i gradska uprava. Neposrednim uvidom u stanje na terenu, mi samo možemo potvrditi nejakost »kadrovske« lokalne baze i neophodnost njene stručne transformacije u razvojnog aktera. Gradske službe Gospića i Otočca u odnosu na seoske općinske službe u neusporedivo su boljem položaju. Često se događa da upravo te službe, iako ih nema dovoljno niti su uvijek stručno ekipirane ili osposobljene, pomažu malim seoskim općinskim službama u rješavanju mnogih problema. Čini nam se da bi tu suradnju, kad je u pitanju Lika, valjalo poticati i razvijati. Jer, ne radi se tek o pomoći slabijem i potrebnijem, već o stvaranju pozitivnog mišljenja da su u Lici svi odgovorni za njezin brži i resursima prilagođeni razvitak, te da je njihov zajednički interes ravnomjeran razvitak svega ličkog prostora.

Prostorno ravnomjeran i cjelovit razvitak Like od posebnog je nacionalnog interesa, pa je važno da se država aktivno i izdašno uključi u izradu dobro utemeljenog razvojnog projekta, da dugoročno potpomogne njegovo ostvarenje i da podrži osim gospodarskih i ostale lokalne inicijative.

4. Ostalo. Među ostalim razvojnim akterima nalaze se različite javne, državne ili nedržavne institucije, koje bi poticale opći napredak. U Lici se posebno mogu izdvojiti Hrvatska vojska i policijske postrojbe, koje, oslanjajući se u svojoj aktivnosti na mlado stanovništvo, čine neprocjenjivu korist u zadržavanju mladih Ličana i privlačenju mladih iz drugih krajeva, pa tako pridonose u svakom pogledu porastu lokalne socijalne dinamike, osobito šireći prostor zapošljavanja i jačajući bračne mogućnosti.

Stabilizirajuće na postojeću demografsku situaciju djeluju i aktivnosti različitih kulturnih i prosvjetnih društava, potom sportskih, pa stručnih udruga, političkih stranaka i sl.

U kontekstu ostalih razvojnih aktera valja spomenuti i Crkvu, koja, na svoj način, pridonosi obogaćenju duhovnoga i društvenog života.

Mali katalog domaćih ideja za revitaliziranje Like

Nesumnjivo je najvažnije ulagati u stanovništvo. Kvalitetno stanovništvo preduvjet je kvalitetnog razvitka i ničim se ne može zamijeniti. U tom smjeru posebnu pozornost prije svega valja posvetiti djeci, ali ne treba zaboraviti niti obrazovne

programe za odrasle, kako za zaposlene tako i nezaposlene, kako na programe vezane uz stručno usavršavanje, tako i programe općeg obrazovnog karaktera. Kako se zna da je škola snažan emigracijski (deagrarijacijski i deruralizacijski) kanal, preduvjet da se smanji odljev mladog stanovništva jest da se u samoj Lici, pa i u manjim naseljima, osnuje što veći broj osnovnih i osobito srednjih stručnih i općih škola. To je dokazani način da se djeca zadrže, a i da se neka sa strane privuku. Tom cilju dobro može poslužiti i sustav kreditiranja školovanja uz uvjet da se kredit »vratiti« određenu mjestu. Kad se radi o Lici, odnosno o poznatim lokalnim razvojnim resursima, stručno obrazovanje ili neke specijalističke tečajeve valja organizirati za specifične obrte i zanate, koje usput može zadovoljiti potrebe za tim zanatima i drugdje u zemlji (prerada drva u kvalitetne i najprofitabilnije proizvode, primjerice), a kao specijaliste-nastavnike pozvati stručnjake iz inozemstva.

Posebno valja naglasiti posvuda iskazanu potrebu da se osigura stalno stručno usavršavanje zaposlenih u općinskim i gradskim upravama.

Stanje u ličkom gospodarstvu vrlo je loše, a ono što je koliko-toliko preživjelo rat, prije svega tradicionalna lička industrija, zastarjela je i tehničko-tehnološki i u proizvodnom asortimanu, pa bi, obnavljajući je, bilo nužno i modernizirati.

Brdsko-planinsko obilježje većine ličkog prostora, zdrav zrak, zdrava polja i pašnjaci, obilje čiste vode, rijeke bogate ribama, šume s divljači, predstavljaju tek neiskorištenu mogućnost za razvitak seoskoga i seljačkog turizma. Do kvalitete te djelatnosti do koje su stigle alpske zemlje, pa i susjedna Slovenija, dug je put, ali svakako *jednom treba krenuti*. Turistička logistika na području Like nije osobita. Nedostaje manje-više sve: od lijepo uređenih sela, označenih pješačkih i planinarskih putova, dobro opskrbljenih planinarskih i lovačkih domova, karata, restorana, standardizirane kuhinje, ponude lokalnih kvalitetnih prehrambenih proizvoda u dovoljnoj mjeri i ujednačenoj kvaliteti do dobrih cesta i razvijenog javnog prijevoza. Ali ima nerazminiranih cijelih velikih prostranih planinskih i šumskih cjelina. Upoznavanje s iskustvima alpskih sela u kojima je uspješno razvijen seoski i seljački turizam i povezivanje s njima potaklo bi domaće snage da se brže i kvalitetnije uključe u tu propulzivnu turističku podvrstu. Ona bi za žensku radnu snagu mogla biti prilično atraktivna mogućnost zarade. Zbog posvemašnjeg manjka radnih mjesta za žene u ruralnom području, mogućnosti seoskog turizma mogle bi privući doseljenike iz bliže ili dalje okolice ili vratiti pokojeg odseljenoga.

Veliki problem s kojim se Lika upravo u sadašnjem vremenu revitalizacije susreće jesu nesređeni vlasnički odnosi. Na tome zapinje obnova stambenoga i gospodarskog sektora.

Vezano uz aktualni tijek obnove ratom uništenih kuća, na terenu se često ističe potreba i naglašava važnost obnove manje oštećenih kuća. Time bi se brže i jeftinije vratili mnogi prognanici.

Mnoštvo problema u Lici, od onih na razini organizacije dnevnog funkcioniranja pa sve do onih na razini strateških dugoročnih odluka, upućuje razvojne aktere na upoznavanje i razmjenu iskustva s područjima koji imaju slične probleme i koji su već pronašli prihvatljiva rješenja za neke od njih. Oni nemaju previše ni vremena ni stručnjaka da sami »izmišljaju toplu vodu«.

Obilje čiste vode u Lici rijetki je endogeni gospodarski resurs u Hrvatskoj, ali i u Europi. Kako je kvaliteta vode iznimno važna proizvodna komponenta u proizvodnji piva, pojavljuje se lokalna inicijativa da se ondje osnuje tvornica za proizvodnju piva. To prije što bi se i neke druge sastavnice neophodne u proizvodnji piva također mogle proizvoditi u Lici.

Ličku mrežu naselja čine mala i raštrkana sela, što otežava i poskupljuje njihovo opremanje i međusobnu komunikaciju kao i prometnu komunikaciju sa središtima. Bez obzira na naš stav da se (iz različitih razloga) sačuva što više naselja u ličkom prostranstvu, ipak to ne znači da se uistinu sva naselja moraju sačuvati. U mnogim bi udaljenim i sitnim selima stanovnicima bilo prihvatljivije da im se kuća i zemlja »približe« drugim prosperitetnijim naseljima.

Važnost dobre prometne povezanosti Like s polovima gospodarske i ine moći u zemlji, odnosno sadašnja izoliranost ili loša izvanregionalna cestovna infrastruktura, čine projekt gradnje cestovnog »ličkog ipsilona« gotovo preduvjetom ličkog otvaranja i bržeg napretka. Poboljšanje veza sa Zagrebom, Rijekom i Dalmacijom neophodno je, osobito zato što na području Like ne postoji jače regionalno i u razvojnom smislu autonomno središte, pa je nužno da potrebni razvojni impulsi dolaze iz spomenutih smjerova.

Odnos središta prema Lici kao periferiji

Regija nije samo administrativna jedinica, niti samo gospodarska ili samo kulturna. Prevladavanjem jedne skupine kriterija u određenju prostorne jedinice regija postaje nezanimljiva (društvenim) istraživačima regionalnog razvitka. Otkako su u Hrvatskoj ustanovljene županije, neke od njih mijenjale su granice nekoliko puta, što ih čini nepouzdanom jedinicom u (longitudinalnim) istraživanjima. Prevalencija njihove upravno-administrativne uloge i relativna zavisnost o središtu koja iz toga proizlazi, ostavlja ih izvan širokog interesa istraživača jer suzuje njihovo zanimanje na položaj županije kao međustupnja, kao upravne potpore vezi država (centar) – periferija. Kako su u konceptu centar-periferija zastupljene gospodarska, socijalna i politička sastavnica, na što se usko vezuje prostorna komponenta, sužene ingerencije periferijske jedinice osiromašuju analizu. U takvim odnosima razvojna komplementarnost centra i periferije, neophodna za željenu ravnomjernu rasprostranjenost razvitka u prostoru, ostaje tek načelna. Perpetuira se takav odnos, možda na još izraženiji način, u daljnjoj raščlambi periferije kojom dolazimo do lokalne upravno-samoupravne jedinice. Ona je, osobito u istraživanom ličkom području, još nedovoljno definirana i slabo stručno ekspirana, te joj je teško nositi se s mnoštvom post ratnih i razvojnih problema. Lako je zamijetiti da ingerencije regionalne (županijske) i lokalne (općinske) autonomije nisu uravnotežene i da su promjene u tom smjeru nužan korak u uspostavi protočnijih i efikasnijih odnosa (polu)centara i periferije.

Neoruralistički koncept, nastao u suočavanju s promjenama koje se u selu i njegovoj identitetskoj metafori poljoprivredi, događaju pod utjecajem modernizacijskih procesa, zagovara očuvanje ruralnih posebnosti s osloncem na tradicijske zasade, ali ne onemogućavajući razvitak. Unutar tog koncepta važno mjesto pripada obzirnosti u razvojnim projektima i postupcima, što je jedan od temeljnih

ujednačavajućih svjetskih kriterija razvitka. Ruralni je svijet osjetljiv i treba mu prići sukladno tome kako bi ga se osnažilo da aktivnije i ravnopravno sudjeluje u planiranju vlastite budućnosti.

U temeljima modernizacijskih procesa uvijek je nastojanje da se aktualno stanje poboljša, da se iz raspoloživih ljudskih mogućnosti i endogenih razvojnih izvora dobije što više, da se poboljša ukupna kvaliteta života, obrazovanost, kultura, materijalni standard.²⁴ Promjene u konačnici znače napuštanje tradicionalnog načina života i tradicionalnog društvenog sustava.

* * *

Ličko područje, dakle područje Županije ličko-senjske bez obalnoga dijela (i bez općine Gračac, koja je istraživačkim planom bila predviđena da se obradi u okviru »ličkog projekta«, a čelnici koje, unatoč višekratnim molbama, nisu uspjeli naći malo vremena za razgovor s nama), bilo je predmet našeg zanimanja. Radi se, dakle, o kontinentalnom, pretežito gorskom dijelu današnje Ličko-senjske županije, s neostvarenim ciljem da mu u analizi priključimo i gračačku općinu koja je najnovijom podjelom pripala Zadarskoj županiji, iako povijesno i zemljopisno, a i po zavičajnom osjećaju svojih stanovnika, oduvijek pripada Lici. (Kriteriji za određivanje granica županija nisu slijedili ustaljene teritorijalne podjele.)

Ima li u ukupno prilično tmurnoj ličkoj slici nečega što podržava vjeru u sretan ishod? Dakako da ima!

U prvom redu to su Ličani, nastanjeni u Lici ili odseljeni, koji su emocionalno vezani uz svoj kraj za koji mnogima ništa nije teško učiniti. (Posebno su se lički Hrvati iskazali u ratu pomažući organizirano i pojedinačno prognane, neprogane i branitelje.) Čini nam se, iz putovanja po Lici i razgovora s Ličanima, da upravo u sprezi domaćih i odseljenih leže dobra nalazišta razvojne energije.

Smatramo da je županijski ustroj i općinska mreža dobra teritorijalno-upravna potpora ravnomjernijem prostornom razvitku Like, boljoj i uspješnijoj valorizaciji prirodnih razvojnih resursa kojima manjkaju »samo« ljudi i pametni i prikladni razvojni zakoni, projekti i poticaji. Razvitak ruralnog segmenta u Lici možda je više nego igdje drugdje u Hrvatskoj preduvjet opstojnosti.

Projekt redefinicije mreže ruralnih naselja kako bi je obnovili i time ojačali centralne funkcije lokalnog ili višeg značaja, dugotrajan je posao, koji bi, dobro obavljen, bio čvrst (samo)razvojni oslonac regije. Već spomenuta posebnost ličkog prostora i njegova važnost na državnoj razini dodatni je argument za snažnu proličku razvojnu akciju. Koncept razvitka nerazvijenih na principu »vreće bez dna« čije smo neuspješne projekte na dovoljno primjera provjerili u našoj »bivšoj« povijesti, i zbog kojega plaćamo posljedicama demografskoga i gospodarskog sloma gotovo cijele ruralne Hrvatske, upozorava na osjetljivost i potrebu pažljive pripreme razvojnih projekata.

Dugo trajanje toga štetnoga, devitalizirajućeg procesa neposredno negira koncept održivog razvitka, koji naglasak stavlja na napredak koji u svakom svom cilju

24 *Modernost i modernizacija: zbornik radova. /Priredio R. Kalanj/. Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske, 1990., str. 5 (Biblioteka Revije za sociologiju; knj. 17).*

uvažava život. Bilo da vodi poboljšanju uvjeta života, kvalitete življenja, sretnijem životu i izvjesnijoj budućnosti naraštaja koji dolaze.²⁵ Kako je ukupni prostor polje održivog razvitka, već se na konceptualnoj razini ogleđa defavorizirajući utjecaj ruralnog propadanja na opći razvitak.

Ličke prilike s dva slabije razvijena grada i mnoštvom u pravilu malih seoskih naselja u velikom, nevaloriziranom te nedovoljno i neadekvatno iskorištenom prostoru traže pažljivi i interdisciplinarni pristup problemima i strategiji razvitka i izradi konkretnih razvojnih projekata. Jer niti je vremena nit' novaca na pretek. Temeljno je da se stvore i razviju takvi uvjeti i okolnosti koji će, s vremenom, tom dijelu hrvatske periferije omogućiti da se samostalno razvija.

Takav pristup razvoju pretpostavka je poboljšanja kvalitete života. Iako Lika nije razvojem osiromašena u ekološkom pogledu, ipak, posljedica dosadašnjih tokova promjena dovela je do posvemašnje devalorizacije većine regionalnog prostora jer se stanovništvo preraspodijelilo po Lici ili se odselilo izvan regije. Nažalost, većina je stanovnika emigrirala i veliki dijelovi teritorija, cijela prostranstva, ostala su bez stanovništva ili su na sigurnom putu da ga sasvim izgube.

Literatura

- Bičanić, R. (1996.), *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*. Zagreb, Pravni fakultet i Nakladni zavod Globus. (Faks. pretisak izd. knj. 1 iz 1936. i knj. 2 iz 1939.).
- Cernea, M. M. (ur.) (1991.), *Putting people first. Sociological variables in rural development*. Oxford: Oxford University Press and a World Bank Publication.
- Cifrić, I. (1996.), Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 141-142.
- Courgeau, D. (1991.), Déconcentration urbaine et renouveau du monde rural, *Économie rurale*, br. 202-203, str. 92-96.
- Grgurević, O. (1997.), *Studija ruralnog prostora Županije istarske*. Zagreb: Arhitektonski fakultet. Zavod za urbanizam, Sveučilište u Zagrebu.
- Gulič, A. (1996.), Regionalni razvoj Slovenije – odziv na globalne in nacionalne spremembe: primer Pomurja. *IB revija*; br. 11-12, str. 15-24.
- Ježić, M. (1992.), Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi. *Društvena istraživanja*; br. 1, str. 13-24.
- Kalanj, R. (prir.) (1990.), *Modernost i modernizacija: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 159 str. (Biblioteka Revije za sociologiju: knj. 17).
- Kayser, B. (1984.), Subversion des villages français. *Études rurales*, br. 93-94, str. 295-324.
- Lajić, I. i Šterc, S. (1990.), Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971-1981. *Sociologija sela*, br. 107-108, str. 25.
- Lay, V. (1992.), Održivi razvitak i društvene promjene. Prilozi rekonceptualizaciji današnjeg tipa razvitka. *Revija za sociologiju*, god. 1, br. 1, str. 1-16.
- Magel, H. (1996.), Budućnost sela je u obnovi i zemljišnoj reorganizaciji, *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 185-187.

25 Vidjeti opširnije u: Lay, V.: *Održivi razvitak i društvene promjene...*, op. cit., str. 1-18.

- Marinović-Uzelac, A. (1992.), Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 69-85.
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*. Zagreb: Globus i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Padjen, J. (1996.), *Prometna politika*. Zagreb: Informator i Ekonomski institut.
- Pearce, D. W. i Turner, R. K. (1990.), *Economics of resources and the environment*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Pejnović, D. (1996.), Geografski aspekt revitalizacije depopulacijskih i ratom pogođenih područja Hrvatske na primjeru Like, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, str. 255-273.
- Rambaud, P. (1971.), Sociologie du village, u: H. Desroche i P. Rambaud, *Village en développement. Contribution à une sociologie villageoise*. Paris: Mouton & Cie, str. 13-33.
- Reichert, C. (1993.), Labour migration and rural development in Egypt: a study of return migration in six villages. *Sociologia ruralis*, br. 1, str. 42-60.
- Rimac, I., Rihtar, S. i Oliveira Roca, M. (1992.), Multivarijantna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije Republike. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 87-99.
- Rogić, I. (1997.), *Tko je Zagreb? Prinos sociološkoj analizi identiteta grada Zagreba*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 218.
- Rogić, I. (1992.), Hrvatska i njezine regije. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 25-35.
- Schuh, A. (1996.), Odgovornost politike za poljoprivredu i za ruralni razvitak. *Sociologija sela*, br. 3-4, str. 181-184.
- Selman, P. (1996.), *Local Sustainability; Managing and Planning Ecologically Sound Places*. New York: St. Martin Press.
- Šimunović, I. (1992.), Regionalni koncept razvitka Hrvatske: Kritički osvrt i mišljenja. *Društvena istraživanja*, br. 1, str. 37-54.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Štambuk, M. (1995.), Žumberak: primjer propadanja ruralnog područja u okolici glavnog grada. *Sociologija sela*, br. 1-4, str. 29-37.
- Thisse, J.-F. (1992.), Espace et concurrence. Une cohabitation difficile?, u: P.-H. Derycke (ur.), *Espace et dynamiques territoriales*. Pariz: Economica, str. 113-135.
- Vresk, M. (1996.), Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: *1. Hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo, str. 66-73.